

BERGLJÓT SOFFÍA KRISTJÁNSDÓTTIR

HINN SEKI TÚLKANDI

*Um tákn, túlkun og sekt í styttri gerð Gísla sögu Súrssonar**

1. Inngangur

MARGT hefur verið ritað um kristinn lærdóm í Gísla sögu en lítið hefur farið fyrir því að menn hafi hugleitt hvort af henni kynnu að lýsa vangaveltur um uppruna og eðli tákna, eða um samband máls, manns og guðdóms.¹ Ýmislegt bendir þó til að sagan snúist ekki síst um hetjuna, skáldið og útlagann sem syndugan túlkanda í margræðum og torræðum heimi; að hún hafi verið samin af einhverjum þeim sem var (eða voru) vel að sér um kristnar táknhugmyndir miðalda og á þann veg að lesendur mættu finna á sjálfum sér hrína erfiði og ábyrgð þess sem krafinn er túlkunar. Hér á eftir ætla ég að leiða rök að þessu. Máli mínu til stuðnings mun ég þó í upphafi stikla á fáeinum hugmyndum þess manns er fyrir margt löngu olli hvörfum í táknskilningi Vesturlanda, þ.e. Ágústínusar kirkjufóður, en fjalla því næst um Gísla sögu með skírskotunum í ýmsar áttir.

2. „Það byrjaði eiginlega allt ... með eplunum“

„Það byrjaði eiginlega allt ... með eplunum“ (Christie 1991:17) segir frú Oliver við Poirot í einni bóka Agöthu Christie og sennilega er við hæfi að taka líkt til orða hér.² Ágústínusi voru ávextir afar hugleiknir, einkum þeir sem menn tóku í leyfisleysi. Í *Játningum* (1962b:2. IV) hans er sagan af því er hann stal perum í bernsku ásamt félagum sínum, bara til að gera það sem mátti ekki, og táknskilning sinn þróaði hann meðal annars við útlekkingar á sögunni um syndafallið — og þar með Evu sem hnuplaði frá guði eplinu sem hún mátti alls ekki gæða sér á.

* Grein þessi er að stofni til fyrirlestur sem fluttur var á ráðstefnunni, *Bibliúleg stef í íslenskum fornbókmenntum*, er haldin var á vegum Skálholtsskóla og Hugvísindastofnunar Háskóla Íslands í Skálholti 6.5. 2000.

¹ Um kristni í Gísla sögu sjá m.a.: Björn Karel Þórólfsson 1943:VII–IX og Turville-Petre 1972: 138–145.

² Á ensku hljóðar textinn svo: „It started really ... with the apples.“

Lýkilatriði í útlekkingum Ágústínusar var að í öndverðu hefðu Adam og Eva haft milliliðalaust samband við guð í krafti orðs eða sýnar sem innra með þeim bjó. Þá sýn hefðu þau hins vegar misst er þau bitu í eplið og fyrirgerðu sinni paradísarvist.³ Fyrir vikið hefðu þau, og síðar mannkyn allt, þurft að reiða sig einvörðungu á *tungumál* og önnur efnisleg tákni sem skilningarvit þeirra gátu numið. Syndafallið hefði þar með ekki aðeins haft í för með sér að maðurinn var sendur í útleð úr paradís heldur og að hann var útlægur ger frá upprunalegu máli sínu og áskapaðri þekkingu á hinu heilaga orði (Augustinus 1998:2. XXI, 32; 2. IV, 5).

Skilgreiningar á táknum setti Ágústínus fram í ýmsum rita sinna en einna markverðastar eru þær í verki hans *De doctrina Christiana* eða *Um kristna kenningu*. „Tákni er hlutur sem fær okkur til að hugsa um eitthvað handan áhrifanna sem hluturinn sjálfur hefur á skilningarvitin ...“⁴ (Augustinus 1962a:2. I,1, þýð. höf.) segir hann þar og eykur síðar við þá hugsun svofelldum orðum:

Það er ... engin ástæða fyrir okkur til að tákna eða láta frá okkur tákni nema til að leiða í ljós og yfirfæra í huga annars það sem gerist í þeim huga sem miðlar tákni⁵ (Augustinus 1962a:2. II, 3, þýð. höf.).

Tákni Ágústínusar eru m.ö.o. tvíþætt — þau eru annars vegar úr efni og hins vegar skiljanleg — og þau eru liðir í boðmiðlun: Þau skulu flytja merkingu frá einum huga til annars. Fyrir syndafallið voru tengsl hinna tveggja þátta táknsins slík að efnið var gagnsær miðill merkingarinnar. En eftir að Adam og Eva höfðu gætt sér á eplinu, komst los á tákniþættina tvo; þegar mannum var byrgð hin innri sýn og táknið urðu einvörðungu háð hinum synduga líkama, tóku þau svip af margræðni og ógegnisæi efnisheimsins er þau birtust skilningarvitunum. Og við það sat þar til Kristur kom til sögu en hann er „einstakt tákni þar sem bæði sonur, sem tákni mynd, og faðir, sem tákni mið“ mynda saman „eilífan sannleika“ (Vance 1986:190). Ágústínus var þeirrar skoðunar að

³ Í umfjöllun um kenningar Ágústínusar er — auk rita hans — einkum sótt til eftirfarandi verka: Dawson 1995:130–131; Jager 1993:52–54, 57–58 og 76–77 t.d.; Vance 1986:190–191. — Vakni skal athygli á að Ágústínus gerir yfirleitt ráð fyrir, líkt og aðrir kirkjufæður, að karlað-urinn/Adam hafi staðið nær guði en konan/Eva og með málinu hafi þeim frá öndverðu verið skipað í hlutverk gerandans og viðfangsins; Adam gefur t.d. dýrunum og seinna Evu nafn.

⁴ Á latínu hljóðar textinn svo: „Signum est enim res praeter speciem, quam ingerit sensibus, aliud, aliquid ex se faciens in cogitationem uenire ...“ — Um táknskilning Ágústínusar og breytingar á honum, sjá t.d. Todorov 1995:36–59.

⁵ Á latínu hljóðar textinn svo: „Nec ulla causa est nobis significandi, id est signi dandi, nisi ad depromendum et traiciendum in alterius animum id, quod animo gerit, qui signum dat.“

með þjáningu sinni hefði Kristur að nokkru bætt fyrir yfirsjón Adams í Paradís og að á dómsdegi gætu menn að nýju haft milliliðalaust samband við guð. En þangað til gerði hann ráð fyrir að menn sætu uppi með erfðasyndina og merkingaröngþveitið sem henni fylgdi (Augustinus:1955:13. XV).

Ágústínus leit raunar ekki svo á að túlkunarvandinn hefði orðið til eftir að hinir fyrstu menn hrökkluðust úr Paradís; túlkun var að hans viti hluti af sköpunarverkinu og hin fyrsta synd framín af því að Eva mistúlkaði orð guðs. En hann var sannfærður um að með syndafallinu — og síðar Babelsturninum, „tákní ofdrambins“ (Augustinus 1962a:2. IV, 5.) sem leiddi til tvístrunar merkingarinnar — hefði öll túlkun orðið mönnum erfiði.⁶ Þeir nutu ekki leiðsagnar drottins við að læra mál eins og forðum í Paradís heldur urðu þeir að nema það einir og óstuddir. Þeir þurftu og að glíma við endalausan merkingarmun og torræðni. Við það bættist að táknin sem þeir skyldu styðjast við voru ekki síst viðsjárverð að því leyti sem þau voru *staðfesting syndarinnar* og vitnisburður um að guð var fjær mannum en fyrr.

Ágústínus taldi með öðrum orðum — eins og póstmóðernistar síðar meir — að tákn settu bæði tilvist manna og þekkingu takmörk. Enda þótt hann segði að örðugt væri að komast hjá því að vera oflátungsfullur „í þekkingu á táknum“ vantreysti hann bókstafnum og sérhverju birtingarformi tákna eins og margir aðrir kristnir hugsuðir (Augustinus 1962a:2. XIII, 20.). Það vitnaði t.d. að hans viti um þrælkun holdsins ef menn tignuðu tákn, sjálfra þeirra vegna, í stað þess að *nota* þau um fyrirbærið sem þau táknuðu (Augustinus 1962a:3. VII, 11.). Í *Játningum* sínum fjallar hann um hve djúp áhrif það hafi haft á hann er lærifaðir hans Ambrósíus biskup vitnaði hvað eftir annað í orð Páls postula „bókstafurinn deyðir en andinn lífgar“ (2. Kor. 3.6) „eins og ... meginreglu“ (Ágústínus 1962b:6. IV). Sjálfur vitnar hann síðar til sömu orða og er þá sannfærður um að sú hætta vofi jafnan yfir að menn leggi bókstaflegan skilning í texta þegar það á ekki við og öfugt (1962a:3. V, 9.). Hlutur Ágústínusar að þeirri kenningu að skilja megi ritninguna og aðrar bókmenntir ferns konar skilningi, þ.e. bókstaflegum, siðrænum, allegórískum og anagógískum er enda umtalsverður.

Þær kenningar Ágústínusar sem hér hafa verið raktar, áþekkar hugmyndir annarra kirkjufeðra og útlekkingar þeirra á sköpunarsögunni gengu í arf til skólaðra manna á miðöldum. Sannfærandi rök hafa verið leidd að því að ýmsar áhyggjur þeirra, t.d. af margræðni tákna og örlögum munnlegrar hefðar, hafi orðið til þess að frásögnin af syndafallinu var felld inn í mýtu um tungumálið

⁶ Á latínu hljóða orð Ágústínusar svo: „superbiae signum“.

sem markaði bókmenntir um aldir, ekki síður veraldlegar en klerklegar (Jager 1993). Og að þeim orðum töluðum er vert að beina sjónum að Gísla sögu.

3. Bókstafur og andi

Gísli Súrsson ‚opnar munninn‘ fyrsta sinni í sögunni þegar Þorkell bróðir hans les honum pistilinn af því að hann hefur fyrirvaralaust drepit Þárð vin Þorkels, sem er *sagður* ástmaður Þórdísar. Sagan segir: „Gísli bað bróður sinn sefast „og skiptum við sverðum og haf þú það sem betur býtur““⁷ (Gísla saga Súrssonar 1999:5). Með þessum fáu orðum er strax sett á oddinn að Gísli er málhagur. Í sömu mund er sýnt að hann talar tungum tveim, ef svo má að orði komast; hann segir eitt en á við annað. Orð hans eru án efa brigsl um að Þorkel hafi skort manndóm til að drepa Þárð. Frá kristnum sjónarhóli má því líta á þau sem salt er hann strái í sár Þorkels eftir víg — þ.e. syndugt athæfi — sem vitnar bæði um óhóf og skort á réttvísi. En frásögnin af skiptum þeirra bræðra er ekki einræð, sögumaður kemur nefnilega með svohljóðandi athugasemd um orð Gísla: „Hann brá á glens við hann.“ (5) Athugasemdirna má túlka sem aðferð til að vekja athygli á brigslunum en hún kann einnig að vera tilraun til að afsaka Gísla — sem við upphaf sögu er bæði heiðinn og á æskuskeiði. Hún gæti sem sé merkt ‚Hann var bara að stríða‘ og ef svo væri fæli hún sennilega í sér dulda aðdáun á leik í máli. En lykilatriði er að með þeim bræðrum grær aldrei um heilt og Þorkell flyst að heiman um sinn; ekki einvörðungu af því að Gísli hefur vegit Þárð heldur og af því að hann þolir ekki brigsl hans: „Aldrei varð síðan jafnblítt með þeim bræðrum og ekki þá Þorkell vopnaskiptið ...“ (5; breytt letur höf.).

Miðlun og túlkun tákna er þar með ein driffjöður átaka í Noregshluta sögunnar. Tákn eru til bölvunar, ef ekki vegna óvarlegrar notkunar þeirra, þá af því að þau eru útlögð á versta veg og við þeim brugðist í samræmi við það.

Síðar í sögunni er þessi afstaða ítrekuð er Þorkell flyst enn að heiman, hættir búskap með Gísla bróður sínum að Hóli en sest í bú á Sæbóli með Þórdísi systur sinni og Þorgrími goða. Það verður í kjölfar samtals Ásgerðar, konu Þorkels, og Auðar, konu Gísla. Þessu sinni er það Auður sem fer gáleysislega með orð er hún vekur máls á því að Ásgerður unni Vésteini bróður hennar meira en Þorkeli. Þar með kallar hún ekki aðeins fram svar Ásgerðar, sem staðfestir ósæmilega ást hennar, heldur ansar hún sjálf að bragði með orðum,

⁷ Eftirleidis verður einvörðungu vitnað til þessarar útgáfu með blaðsíðutali.

sem túlka má svo, að Ásgerður hafi sængað hjá Vésteini eftir að hún giftist. Auður hefur sér til málsbóta — umfram Gísla í Noregi — að hún heldur að hún sé á launskrafi við svilkonu sína og veit ekki fyrr en um seinan að Þorkell verður áheyrsla að tali þeirra. En niðurstaðan er söm: táknin koma í kjölfar syndarinnar og allt fer í bál og brand. Í framhjálaupi má nefna að ef til vill er ,tryggð‘ Auðar við Gísla í útleigðinni ekki aðeins tryggð, heldur og yfirbót fyrir misgjörðir — orð sem hrundu af stað þjáningarfullri atburðarás.

En persónur sögunnar fara ekki aðeins óvarlega með tákn heldur leitast þær og við að hafa stjórn á lífi sínu og örlögum með táknum. Þegar Gísli hefur heyrt spá Gests Oddleifssonar um þá Haukdæli, stingur hann upp á að þeir sverjist í fóstbræðralag. Hann vonast sem sé til að eiður og táknræn athöfn muni halda saman því sem spáð hefur verið að sundrist. En uppástungan lýsir oftrú á táknum sem efni, örvæntingarfullri tilraun til að viðhalda einingu sem ekki er. Menn þurfa ekki að stofna þjóðdansaafélag þar sem allir dansa þjóðdansa og ekki fóstbræðralag þar sem allir bera bróðurhug hver til annars. Gísli segir enda þegar einingartilraun hans hefur mistekist: „Nú fór sem mig grundaði ...“ (11) Hann heldur þó áfram að reyna að stjórna atburðarás með táknum.

Það má hafa til marks um hversu upptekin Gísla saga er af táknum og túlkun að í henni birtist sjálft *symbolon*, táknið sem hlutur, sem smíðisgripur aðalpersónunnar. Þetta tákn er peningur í tveimur hlutum. Hann kemur tvisvar við sögu; fyrst þegar Gísli smíðar hann og afhendir Vésteini mági sínum annan helming hans með orðunum: „og skulum við þetta því aðeins sendast á milli að líf annars hvors okkar liggi við ...“ (14); seinna þegar Vésteinn kemur heim úr kaupferð og Gísli reynir að hindra að hann fari að Hóli með því að senda á móti honum sinn helming peningsins. Í síðara skiptið heldur peningurinn uppi atburðarás með tilheyrandi spennu nokkra stund. Hámarki er náð þegar Vésteinn stendur með báða hluta hans á Gemlufallsheiði og roðnar við. Hvað gerir Vésteinn við þessar aðstæður? Andspænis heimasmíðuðu tákni sem hefur aðeins eina merkingu, ,les‘ hann náttúruna sem tákn, segir „En nú falla vötn öll til Dýrafjarðar“ og beinir hestinum í fallstefnu ána á vit dauða síns.

Viðbrögð Gunnars á Hlíðarenda er hestur hans hnýtur á leið til skips, eru áþekk viðbrögðum Vésteins á Gemlufallsheiði. Þau hafa verið tekin sem dæmi um ofdramb Gunnars ellegar túlkuð í ljósi örlagahyggju (sjá t.d. Lönnroth, 1976:149–157). Á sama veg má auðvitað túlka frásögnina af Vésteini. En þá er vert að gæta þess að missa ekki sjónar af atriðum sem hér skal haldið fram að séu kjarni málsins. Á miðöldum litu lærðir menn gjarna á sköpunarverkið sem bók, spegil eða mynd. Allan frá Lille kemst t.d. svo að orði:

Sérhver skepna heimsins er okkur eins konar bók, mynd eða spegill. Af lífi okkar, af dauða okkar, af stöðu okkar, af örlögum okkar, tákn sem má reiða sig á⁸ (PL 210, 579A).

Gísli smíðar sýnilega tvískipta peninginn til að handbær sé á vísum stað ein ótvíræð merking, mitt í merkingarofgnótt heimsins. En jafnvel peningurinn dugar ekki til af því að Vésteinn kýs að lesa ‚bók‘ náttúrunnar eða notar hana að minnsta kosti sem afsökun fyrir því að hafa merkingu peningsins að engu. Það kann að vitna um oflæti hans en varla hefur oflæti Gísla verið minna að skilningi kristinna miðaldamanna. Hann ætlar sér hlut ofar mennskum mætti, vill stjórna framrás atburða með eigin táknum, hyggst jafnvel hafa vald á hver lifir og hver deyr. Og það er meginatriði þar eð í fyrri hluta sögunnar er hvað eftir annað sýnt eða látið að því liggja að Gísli sé of öruggur um eigin táknskilning og táknhagleik. Það gerist t.d. í frásögninni af launvígnum tveimur í Haukadal og atburðum sem verða í kjölfar þeirra.

Fyrst er Vésteinn veginn á laun að næturþeli. Þegar þar er komið sögu hefur Gísli lagt af blót, af því að hann hefur kynnst kristni í Danmörku.⁹ Sem kristilega þenkjandi maður í heiðnu samfélagi þar sem hefndarskylda er við lýði, stendur hann frammi fyrir vígi sem hann veit ekki hver hefur framið og verður að ákveða hvort hann skal hefna og hvar hefndin á að koma niður. Rík áhersla virðist lögð á táknræna þáttinn í frásögninni. Að minnsta kosti er sett fram sérstök skilgreining á muninum á launvígi og morði sem ekki er þekkt annars staðar að; launvíg er víg þar sem vopnið er skilið eftir í sárinu en morð þar sem það er ekki gert. Við launvíg er vopnið m.ö.o. látið standa sem *tákn* er hefndendur geta túlkað til að hafa upp á vegandanum. Gísli tekur spjótíð Grásíðu úr sári Vésteins og túlkar það svo að vegandinn komi frá Sæbóli enda þótt hann viti ekki hver hann er. Hann gengur seinna til hefnda og vegur Þorgrím mág sinn, á sama hátt og Vésteinn var veginn fyrir.

Líta má á hefnd Gísla frá sjónarhóli ættarsamfélagsins og segja sem svo að hann hefni af því að sæmd hans sé í veði; hann vegi Þorgrím af því að hann telji sig ekki eins vandabundinn honum og Þorkeli bróður sínum og finnist

⁸ Um þetta efni, sjá Curtius 1948:321–27. — Á latínu hljóða orð Allan frá Lille svo: *Omnis mundi creatura / Quasi liber, et pictura / Nobis est, et speculum. / Nostræ vitæ, nostræ mortis, / Nostrî status, nostræ sortis / Fidele signaculum.*

⁹ Í sögunni er sérstaklega tekið fram að Gísli hafi lagt af blót eftir að hann kom frá *Vébjörgum*. Þar eð Danir höfðu tekið kristni er hann var ytra, liggur beinast við að skilja breytta hætti hans svo að hann hafi tekið kristni — þó að ekki sé minnst á að hann hafi látið skírást.

jafnvel að hann eigi honum ýmsa skuld að gjalda.¹⁰ Einnig má halda því fram að hann noti sömu aðferð og sama vopn og beitt var við víg Vésteins til að tryggja að vígin séu talin jafngild. En þar eð Gísli er farinn að hneigjast til kristni, má ætlast til að hann axli ábyrgð kristins manns. Frá sjónarhóli kristinnar vitnar vígið á Þorgrími hins vegar um að hann hefur ekki tileinkað sér kristna kenningu ýkja vel. Hann hefur að engu orð Jesú: „... slái einhver þig á hægri kinn, þá bjóð honum einnig hina“ (Matt. 5, 41–42). Meiru skiptir þó að hann fer sýnilega bókstaflega að orðum annarrar Mósebókar „auga fyrir auga, tönn fyrir tönn“ (2. Mós. 21, 23). Þar með túlkar hann þau jafnhrapallega og hinir fyrstu menn fyrir máli guðs um skilningstréð forðum — svo vísað sé til Ambrósíusar biskups er lífti túlkendunum Adam og Evu við villutrúarmenn sem megnuðu ekki að skygnast á bak við hinn bókstaflega skilning ritningarinnar (Jager 1993:76).

Menn hafa grandskoðað Gísla sögu til að glöggva sig á hvor hafi vegið Véstein, Þorgrímur eða Þorkell þar eð vísbendingar um það efni hníga að þeim mágum á víxl.¹¹ En vísast er að þær séu frekast þannig úr garði gerðar til að draga fram túlkunarvanda Gísla — og lesenda — og vekja athygli á erfiðri aðstöðu manna og ábyrgð þeirra sem kristinna túlkenda í samfélagi þar sem blóðhefndin var siðferðisskylda.

Heldur seinna í sögunni birtist ein áhrifamesta sviðsetning hennar þar sem Gísli situr við leika andspænis haugi Þorgríms mágs síns og kveður svohljóðandi lausavísu í áheyrn kvenna, þ. á m. Þórdísar systur sinnar:

Teina sá eg í túni
tál-gríms vinar fálu,
Gauts þess er geig um veittag
gunnbliks, þáamiklu.
Nú hefir gnýstærir geira
grímu Þrótt um sóttan,
þann lét lundr um lendan
landkostuð ár branda. (33)

¹⁰ Hér má tína sitthvað til, t.d. meinta kærleika Auðar og Þorgríms og fyrri framkomu Þorgríms við Véstein.

¹¹ Eins og Hermann Pálsson (1975:134) bendir réttilega á hlýtur Þorgrímur nef líka að liggja undir grun. Í frásögninni er sjónum lesenda þó einkum beint að Þorkeli og Þorgrími mági hans sem hugsanlegum vegendum.

Vísan hefur verið tengd gátum (Harris 1991). Miðað við hefðir í íslenskum skáldskaparfræðum fer þó líklega betur á að segja að í henni sé kveðið *ofljóst* þar eð hverja einustu ljóðlínu má skilja að minnsta kosti tvennum skilningi og sú merking er beinast liggur við er meinlaus miðað við hina sem er „fólgi[n]“ (Edda 1984:204). Vísuna mætti t.d. skýra svo:

<i>Samantekt texta</i>	<i>Merking 1</i>	<i>Merking 2</i>
Teina sá eg í þáamiklu túni fálu vinar tál-gríms.	Ég sá gróðurnálar í vel þiðnuðum haugi Þorgríms.	Ég sá afkvæmi í vel þiðnuðum garði hins svikula Þorgríms.
Þess gunnbliks Gauts er um veittag geig.	hermannsins sem ég skaut skelk í bringu (í knattleik).	hermannsins sem ég gerði mein (þ.e. vó).
Nú hefir gnýstærir geira um sóttan grímu Þrótt.	Nú hefur hermaðurinn (ég) vitjað hans (þ.e. þar sem ég sit andspænis haugi hans).	Nú hefur hermaðurinn (ég) sótt að honum með vopnum.
Lundr ár branda lét þann landkostuð um lendan.	Maðurinn (ég) lét þeim bónda land í té (þ.e. Sæból með heimanmundi Þórdísar).	Maðurinn (ég) lét honum land í té (þ.e. drap hann).

Sögumaður fylgir vísunni úr hlaði og segir: „Gísli kvað þá vísu er æva skyldi ...“ (33). Skoða má orð hans sem athugasemd um atburðarás og útleggja þau á þessa lund: „Þetta hefði Gísli ekki átt að gera, þá hefði ekki farið sem fór.“ En fleiri álitlegir kostir gefast til túlkunar.

Með vísunni gerir Gísli sig sekan um áþekkt athæfi og þegar hann stráði salti í sár Þorkels fyrr. Hann hrósar sér af því svo Þórdís heyrir að hann hafi vegið mann hennar en virðist sannfærður um að hann komist upp með það. Á því kunna að vera ýmsar skýringar. Vera má að hann treysti því að konur geti ekki numið vísu hans jafnharðan og hann kveður og þaðan af síður túlkað þau málbrögð sem hann beitir. En hitt er ekki ólíklegra að hann sé þess fullviss að systir hans komi ekki upp um hann. Hann veit sem er að frá sjónarhóli hennar kallar vísan á val milli tveggja eða fleiri kosta en veitir í sömu mund ekkert haldreipi við valið (sbr. Kenan 1977:17). Hann gerir því vísast ráð fyrir að Þórdís láti hann njóta vafans, sbr. orð hans er hann spyr að hún hafi ekki gert það:

Og þóttist eg eigi þess verður frá henni því að eg þykist það lýst hafa nökkurum sinnum að mér hefir eigi hennar óvirðing betri þótt en sjálfs míns (36).

Sennilega skiptir litlu hvernig menn kjósa að skýra framferði Gísla. Hér skal því að minnsta kosti haldið fram að mestumvert sé að hann ætlar sér að skáka í skjóli þess að orðanna *hljóðan* er meinlaus enda þótt hugsunin að baki þeim og verknaðurinn sem hún lýsir sé ekki sæmandi kristnum manni. Og einmitt til þess kunna orð sögumanns að vísa. Þau mætti þá skilja svo: „Gísli hefði ekki átt að kveða vísuna; hún staðfestir að hann horfist ekki í augu við að „bókstafurinn deyðir en andinn lífgar“. Með slíkum skilningi mælir hvernig Gísli bregst við er hann fréttir að Þórdís hafi sagt Berki manni sínum — og bróður Þorgríms — frá því hver hafi orðið Þorgrími að bana. Gísli leggur á flóttu og felur sig í limi trjáa rétt eins og Adam og Eva eftir eplaátið forðum (1. Mós. 3, 8). En feluleikurinn tryggir honum ekki áframhaldandi veru í „paradís“ fremur en biblíupersónunum. Táknnotkun hans sjálfs verður honum að falli. Hún vitnar um að hann greinir ekki milli góðs og ills, rétts og rangs og á þingi er hann útlægur ger fyrir vígið á Þorgrími.

4. „hvað hyggr þú mér ... undir því váru“

Eftir að Gísli er sekur fundinn fær saga hans annan svip en fyrr. Skáldmæltu hetjan verður friðlaus útlagi á sífelldum flóttu undan mönnum Barkar. Að henni þrengir jafnt og þétt og hún hefur draumfarir harðar er hún segir frá ýmist í bundnu máli eða bæði í lausu máli og bundnu. Í fyrri hluta sögunnar eru aðeins sex heilar vísur eftir Gísla og einungis sagt frá einum draumi sem hann dreymir; í síðari hluta sögunnar kveður hann 28 vísur og þar af snúast 23 um drauma hans. Tenging drauma og skáldskapar í sögunni er eitt af því sem bendir til að hún snúist ekki síst um ábyrgð túlkandans og túlkunarvanda hans.

Lærðir miðaldamenn skipuðu draumum eftir stigveldi í háa drauma og lága — líkt og ýmsir forverar þeirra — og greindu milli andstæðna eins og sannra drauma og ósannra, guðlegra og djöfullegra. Draumar gátu að þeirra viti veitt aðgang að æðri sannindum og miðlað siðferðilegum boðskap eða bara leitt dreymandann á vit eigin líkama og sálar af því að eitthvað var í ólagi með meltinguna hjá honum, af því að hann var uggandi um framtíð sína og hag eða annað í þeim dúr. Ósjaldan voru draumar þó taldir vera af því tagi sem Macrobius kallaði *somnium*, einhvers konar millistig milli hins háa og lága.

Peir gátu þá verið hvorttveggja í senn sannir og skáldaðir og falið í sér opinberun en þá þannig að hún krafðist *túlkunar*. Skáldskapur gat svo ekki síður en draumur verið hvorttveggja í senn sannur og ósannur og sömuleiðis margræður enda var hið skáldlega af ætt hins ímyndaða, talið vera á sviðinu milli líkama og skilnings og tengja hugmyndir skiljanlegu og geðfelldu formi. (Kruger 1992, t.d. 23, 78, 131).

Gísli rekur drauma sína jafnan fyrir Auði, en fyrir kemur og að sögumaður endursegir að einhverju leyti efni þeirra áður en kemur að vísunum sem Gísli kveður. Lausa og bundna málið miðla gjarna að hluta sama efni, en vísurnar segja þó oftast lengri sögu og ítarlegri auk þess sem þær eru einatt margræðari, m.a. af því að mann- og kvenkenningar geta vísað til fleiri en eins aðilja. Lesendur þurfa því ekki aðeins að bera saman laust mál og bundið og draga ályktanir af samánburðinum, heldur miðlar Gísli þeim reynslu af draumum sem kunna ýmist að vera sannir eða ósannir — í formi skáldskapar sem hið sama gildir um.

Draumar Gísla koma í lotum í sögunni og í flestum þeirra birtast draumkonur tvær, önnur góð en hin ill. Sú góða flytur honum kristilegan siðaboðskap og heitir honum auði og hægindum annars heims; hin illa boðar honum skelfileg örlög þessa heims og kveðst munu að engu gera allt sem hin góða hefur lofað. Frásagnirnar af draumunum gegna auðvitað að nokkru því hlutverki að sýna líðan Gísla og vaxandi ótta hans andspænis þeim örlögum sem honum kunna að vera búin héðra og í handanheimum. Í samspili við aðrar frásagnir leiða þær og í ljós að hann tekur oftast en ekki mark á siðferðisboðum góðu draumkonunnar og reynir að bæta ráð sitt. (Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:xxviii) En umfram annað bregða þær upp mynd af hetjunni sem hefur fágætt vald á táknum en verður að endingu að horfast í augu við að til eru þau sem hún getur ekki verið viss um hvernig túlka skal. Sumir drauma Gísla virðast reyndar harla auðráðnir, t.d. þeir sem boða feigð hans. En aðrir eru torræðir að hluta og draumalotur miðla gjarna andstæðri merkingu þannig að draumreynslan verður eins og eftir þá millistigsdrauma sem fyrr voru nefndir. Lesendur fylgjast með vaxandi angist Gísla andspænis táknmáli draumanna uns hann getur ekki lengur orða bundist og spyr Auði hvað hún haldi að táknið boði honum. Þannig hljóðar næstsíðasta vísan um draum sem Gísli kveður:

Hugði eg Sjöfn í svefni
silfrbands yfir mér standa,
Gerðr hafði sú garða,

grátandi, brá váta,
 og eld-Njörun öldu
 allskyndila byndi,
 hvað hygg þú mér, hin mæra,
 mín sár undir því váru? (70)

Spurning skáldsins kann að vera retórísk, en hitt má og vera að hún sé loka-
 staðfesting þess að draumsýnirnar snúist ekki síst um þekkingar — og túlk-
 unarvanda, líkt og ýmsar draumleiðslur/-sýnir erlendra skálda á síðmiðöldum,
 t.d. Chaucers, Boccaccios og Langlands (sjá Kruger 1992:141).

5. Frá ánni Jórdan til Einhamars

Skömmu áður en Gísli ber upp spurningu sína við Auði, hefur hann fyrsta
 sinni í sögunni játað að hann hafi gert á hlut annarra.

Slíkt dreymir mig, seima,
 sekr er eg við her nökkuð,
 bíðum brodda hríðar,
 ben, Lofn, er eg sofna (69)

segir hann. Játningin er sem sjá má sögð fram í vísu og þá tengd frásögn af
 blóðugum draumi. Fyrir vikið orkar hún ekki sem einber iðrun kristins
 manns heldur og sem tilraun til að bægja frá gruni um að draumur hafi for-
 spárgildi. Eftirtektarvert er hins vegar að játningin er almenn og einkennist
 reyndar af úrdrætti ef ekki hetjulegu sjálfskopi persónu sem veit að hún er ber-
 syndug. Því kann hún að vekja með lesendum vangaveltur um hvað Gísli hafi
 gert á hlut guðs og manna í lífi sínu öllu, hvaða sekt hann glími við innra með
 sér í útleðinni.

Eins og fyrr var nefnt er hann sekur ger fyrir vígið á Þorgrími en hefur þá
 hvað eftir annað breytt ókristilega bæði í orði og verki. Draumkonan hin góða
 tekur í siðaboðskap sínum saman ýmis meginatriði er tengjast fyrra lífni
 hans. Hún ráðleggur honum t.d. að leggja sig einvörðungu eftir skáldum sem
 „allgott“ (43) kveða og víkur þar með óbeint að því að hann hefur sjálfur ekki
 aleinasta ort niðvísur heldur einnig þá vísu „er æva skyldi“. Hún segir honum
 og að vega ekki menn að fyrra bragði og vísar þá til vígs Bárðar. Loks sækir
 hún til opinberunar Esra og ráðleggur Gísla að leggja þeim sem minna mega

sín gott eitt til bæði í orði og æði (Paasche 1928:200–202). Hið síðasttalda tekur m.a. til þess að Gísli hefur notfært sér litla vitsmuni og hugleysi þræls síns Þórðar og steipt honum í dauðann til að bjarga eigin skinni. En þar með er ekki öll sagan sögð. Þau orð draumkonunnar er byggja á Esra má að nokkru skilja allegórískt. Ljóðlínan: „Baugskyndir hjálp þú blindum“ (43) getur merkt tvennt, „vertu góður við minni máttar“ eða „veittu þeim sýn sem sjá ekki Krist“. Tvíráðnin krefst þess að túlkandinn Gísli sé nú sjálfur orðinn móttækilegur fyrir hinum andlega skilningi og í sömu mund er hún honum áminning um fyrra líf hans þegar hann treysti á búning tákna fremur en að hirða um inntak þeirra, andann sjálfan.

Ýmsir 20. aldar fræðimenn hafa talið að sekt Gísla felist m.a. í því að hann hafi borið aðrar og heitari tilfinningar til Þórdísar systur sinnar en bróðurást eina. Máli sínu til stuðnings hafa þeir t.d. bent á að Gísli vegur nær alla karlmenn sem af Þórdísi hrifast og að hann leggur hönd sína á brjóst henni áður en hann vegur Þorgrím (Sjá m.a. Hermann Pálsson 1974:19). Sé siðaboðskapur draumkonunnar hinnar betri grandskoðaður kemur í ljós að hún ýjar hvergi að sífjaspellum svo að séð verði eða gefur neitt í skyn um að Gísli hafi fýst til þeirra.¹² Einhverjir kynnu að líta svo á að það mælti gegn kenningum nútíma-manna um hug hans til Þórdísar. Hér skal því hins vegar haldið fram að það vitni — í samspili við annað — einvörðungu um hversu mörgum aðferðum er beitt í sögunni til að láta lesendur glíma við túlkunarvandann.

Sagan kallast hvað eftir annað á við frásagnarbókmenntir af ýmsu tagi. Fyrir kemur að orðfæri hennar er áþekkt eða hið sama og í þeim; þá eiga ekki síst í hlut Eddukvæði auk hinnar apókrýfu bókar Esra sem fyrr var nefnd (Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:xvi; Olsen 1928:6–14). Einnig má finna dæmi þess að persónur eru bornar saman við persónur í öðrum söguheimum, t.d. Þórdís við Guðrúnu Gjúkadóttur (65). Loks er ekki óalgengt að sagan bregði upp mynd — eins og af Gísla í limi trjána —, mynd sem kann að kveikja hugrenningatengsl hjá lesendum svo að upp fyrir þeim rifjast önnur saga. Í síðari hluta Gísla sögu eru fáein atriði af þessu tagi sem kunna ásamt öðru að ala á illum grun um að sú sekt sem Gísli tekst á við í útlegðinni tengist ekki síður kenndum hans til Þórdísar en víginu á Þorgrími manni hennar.

Fyrst skal þá talið að líkt og útlagarnir, Hörður og Grettir, hefst Gísli við í eyju um hríð. Það kann að leiða huga einhverra að hinni apókrýfu sögn af Adami og Evu þar sem þau standa í kjölfar syndafallsins hvort á sínum stein-

¹² Vert er að reka að minnsta kosti einn varnagla: Lykilvísa í draumum Gísla er 17. vísa og fyrri hluti hennar er harla torræður.

inum í ánum Jórdan og Tígri (De Gammeltestamentlige Pseudepigrapher 1970:537–47). En af því að Gísli hefur vegið hvern aðdáanda Þórdísar á fætur öðrum, af því að hann kys að vega mann hennar þó hann gæti komist hjá því og af því að hann virðist ævinlega taumlaus jafnt í orðum sem gerðum þegar hún á í hlut — þá kunna að sækja að lesendum aðrar sögur og aðrar persónur sem sitja á kletti eða klettaeyju í miðju hafi/vatni. Það eru þeir heilagur Gregóríus — sem var getinn af systkinum — og Júdas. Þeir gengu báðir að eiga mæður sínar óafvitandi, líkt og Ödípús, og hafa verið hugleiknir ýmsum sagnaritum fyrr og síðar. Frá Gregóríusi er t.d. sagt í *Reykjahólabók* (1970: 1–30) en Júdasi í sögunni *Sjóferð heilags Brendans* eða *Navigatio Sancti Brendan* (sjá Ohly 1992:3, 16–17 og 49–52).¹³

Sú skýra mynd sem dregin er í Gísla sögu, fyrst af Hergilsey með þverhniptu Vaðsteinabergi og seinna af Einhamri þar sem Gísli verst óvinum sínum, bendir til þess að huga lesenda sé markvisst beint að syndugum persónum, klettaeyjum eða klettum og þar með frekast að þeim Gregóríusi og Júdasi. Ekki dregur úr að í síðustu vísunni sem Gísli kveður fyrir andlát sitt talar hann kannski um Þórdísi en ekki Auði eða draumkonuna góðu eins og sumir túlkendur hafa talið (sjá t.d. Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:74). Með því mælir að hann segir að konan sem gleðji hann skuli ‚fregna‘ að hann hafi varist af hreysti — en Auður er steinsnar frá Einhamri og draumkonan af öðrum heimi. Sömuleiðis rekur hann hörku sína til föður síns en Þorbjörn súr hvetur einmitt við upphaf sögu til þess að gripið sé til vopna gegn Bárði sem hann telur fífla Þórdísi.

Tengingin við Gregóríus og Júdas varpar þó ekki aðeins ljósi á hugsanlega girndarást Gísla á systur sinni heldur minnir hún á að í vestrænni miðaldamenningu voru þessir tveir hinn útvaldi og hinn fordæmdi — fyrirmyndir um hvernig bregðast mátti við sekt á þóknanlegan og miður þóknanlegan hátt. Gregóríus gaf aldrei upp vonina og trúna á að honum yrði fyrirgefið, ekki heldur þegar honum varð ljóst að hann var ekki einasta getinn með sifjaspellum heldur hafði iðkað þau sjálfur. Hann gekk sjálfviljugur til iðrunar á kletti í hafinu og hlaut fyrirgefningu að sautján árum liðnum. Júdas var hins vegar seinheppnari en flestir aðrir: Hann gaf sig örvæntingu á vald og svipti sig lífi stuttu áður en Kristur friðþægði fyrir syndir manna (Ohly 1992:4–12 og 17–34 t.d.).

¹³ Gísli á reyndar fleira sameiginlegt með Gregóríusi og Júdasi. Allir ljósta þeir kumpánar félagar sinn líkt og Kain bróður sinn forðum; Gísli og Júdas slá fyrst en drepa síðar; Gregóríus slær en aðhefst ekki frekar.

Lesendum er m.ö.o. gefinn kostur á að bera sögu Gísla að sögu þessara tveggja. Hver mundi þá niðurstaða þeirra? Vísast munu ýmsir kristnir lesendur fyrr og síðar hafa verið sannfærðir um að bitur örlög biðu Gísla annars heims. En trúræknir miðaldamenn sem sáu hann fyrir sér á Einhamri í skini Gregóríusar hið efra og skugga Júdasar hið neðra hafa án efa minnst þess að þrátt fyrir afbrot sín öll og angist framdi Gísli ekki þá synd sem aldrei verður fyrirgefin, syndina að örvílnast og missa trúna á náð guðs.¹⁴ Spyrji einhver hvor túlkunin sé betri er rökréttasta svarið sennilega: Sérhver maður er túlkandi eins og Gísli; farðu og túlkaðu og — taktu ábyrgð á túlkun þinni!

RITASKRÁ

Frumheimildir

- Augustinus. 1955. *Confessiones. Bekenntnisse*. Lateinisch und Deutsch. Kösel-Verlag, München.
- Augustinus. 1962a. De Doctrina Christiana. *Corpus Christianorum. Series Latina*. XXXII. Typographi Brepols Editores Pontificii, Tvrnholti.
- Ágústínus. 1962b. *Játningar*. Þýðing úr frummálinu ásamt inngangi og skýringum eftir Sigurbjörn Einarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Augustinus. 1998. De Genesi contra Manichaeos. Ed. Dorothea Weber. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum latinorum* XCI. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Biblían*. Heilög ritning. 1981. Ný útgáfa. Hið íslenska Biblíufélag, Reykjavík.
- De Gammeltestamentlige Pseudepigrafer*. 1970. 5. hæfte. I oversættelse med indledning og noter ved E. Hammershaimb, Johannes Munck, Bent Noack og Paul Seidelin. København.
- Christie, Agatha. 1991. *The Hallowee'n Party*. Berkeley Books, New York.
- Edda Snorra Sturlusonar*. 1984. Heimir Pálsson bjó til prentunar. Mál og menning, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1943. Vestfirðinga sögur. *Íslensk fornrit* VI. Björn K. Þórolfsson og Guðni Jónsson gáfu út. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1999. Aðalsteinn Eypórsson og Bergljót S. Kristjánsdóttir önnuðust útgáfuna. *Sígildar sögur* 6. Mál og menning, Reykjavík.
- PL = *Patrologiæ cursus completus*. 1855. Series secunda. Ed. J.-P.Migne. Tomus CCX. Alanus de Insulis. Paris.
- Reykjahólabók. 1970. Islandske Helgenlegender II. Udg. Agnete Loth. *Editiones Arnæmagnæanæ*. Series A, vol. 16. Munksgaard, København.

¹⁴ Sem viðbótarröksemd má hér nefna að Gísli var þrettán ár í útleð en talan 13 er „Tákn um dauða og fæðingu, um breytingu og nýja byrjun eftir endalokin“ (Cirlot 1993:442; þýð. BSK). — Sennilega er full þörf á að kanna hvort skýringin á því að ýmsar hetjur í Íslendinga sögum bregða sér hvorki við sár né bana kunnir ekki að vera kristin viðhorf á ritunartíma sagnanna.

Eftirheimildir

- Björn Karel Þórólfsson. 1943. Formáli. Gísla saga Súrssonar. Vestfirðinga sögur. *Íslensk fornrit VI*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Cirlot, Juan-Eduardo. 1993. *Symbolordbog*. Oversat af Tata Hasselbalch. Sankt Ansgars Forlag, København.
- Curtius, Ernst Robert. 1948. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. A. Francke AG Verlag, Bern.
- Dawson, David. 1995. Sign, Allegory and the Motions of the Soul. *De doctrina christiana*. A Classic of Western Culture:123–141. University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Harris, Joseph. 1991. The Enigma of Gísla saga. *The Audience of the Sagas I*:181–192. The Eight International Saga Conference, Gautaborg.
- Hermann Pálsson. 1974. Death in Autumn. Tragic Elements in Early Icelandic Fiction. *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies* 1973:5–39. The Royal Library, Kaupmannahöfn.
- Hermann Pálsson. 1975. Hver myrði Véstein í Gísla sögu? *Andvari* 100. ár. Nýr flokkur XVII:133–137.
- Jager, Eric. 1993. *The Tempter's Voice*. Language and the Fall in Medieval Literature. Cornell University Press, Ithaca.
- Kenan, Shlomith. 1977. *The Concept of Ambiguity*. The Example of James. University of Chicago Press, Chicago.
- Kruger, Steven F. 1992. *Dreaming in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lönnroth, Lars. 1976. *Njáls saga*. A Critical Introduction. University of California Press, Berkeley.
- Ohly, Friedrich. 1992. *The Damned and the Elect*. Guilt in Western Culture. Transl. Linda Archibald. Cambridge University Press, Cambridge.
- Olsen, Magnus. 1928. Gísla saga og helteðikningin. *Festskrift til Finnur Jónsson*:6–14. Levin og Munksgaard Forlag, København.
- Paasche, Fredrik. 1928. Esras aabenbaring og Pseudo-Cyprianus i norrøn litteratur. *Festskrift til Finnur Jónsson*:199–205. Levin og Munksgaard Forlag, København.
- Todorov, Tzvetan. 1995. *Theories of the Symbol*. Transl. Catherine Porter. 4. pr. Cornell University Press, Ithaca.
- Turville-Petre, Gabriel. 1972. *Nine Norse Studies*. Viking Society Northern Research, London.
- Vance, Eugene. 1986. *Merveulous Signals*. Poetics and Sign Theory in the Middle Ages. University of Nebraska Press, Lincoln.

SUMMARY

This article argues that an important concern of *Gísla saga* (the shorter version) is to show the hero, the poet and the outlaw, as a sinful interpreter in a difficult and ambiguous world. The saga was composed by a person or persons familiar with medieval Christian “semiotics”, in such a way that the reader is made acutely aware of the difficulties and responsibility of interpreting.

Bergljót Soffía Kristjánsdóttir
Heimspékideild Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
bergljot@hi.is